

Surányi Ágnes

AZ EGYSZERŰ FORMÁK ELMÉLETE ÉS A VICC

Előadásomban mindenekeelőtt a vicckutatás helyzetét körvonalazom, majd az egyszerű formák és a vicc viszonyára koncentrálni egy sor olyan problémát vetek fel, melyek a konkrét funkcionális-szemantikai elemzések megkezdése előtt tisztázásra várnak. A vicc műfaji specifikumainak feltárására tett kísérlet perspektivikusan a narratív struktúra, az általános szabályszerűségek szempontjainak gazdagodásához vezethet.

"Külföldön az utóbbi évtizedekben kezdtek a viccel behatóbban foglalkozni, mi pedig csak 1969 óta. A szakemberek többet tudnak róla, mint a közönség, de még ők sem eleget."¹ A tudományos diszciplínák közül a folklórisztikában történt előrelépés a budapesti szájhagyományozás szimpozionon és a bukaresti konferencián. A pszichológia a nevetés fízsiológiájával, a vicc kommunikációs aktusában résztvevő felek személyiségével, a viccnek a személyiség önmegvalósításában betöltött szerepével foglalkozott behatóan. A vicckutatásokat a legkövetkezetesebben a szociológiai tudományok vitték végig. Ugyanakkor "mind a nemzetközi, mind a magyar esztétika leghomályosabb pontja a komikum"², bár előljáróban megjegyezhetjük, a kutatók többsége azon a véleményen van, hogy a vicc nem képvisel esztétikai minőséget, valahol a hétköznapi és esztétikai szint között helyezhető el. Az irodalomtudományi tanulmányok túlnyomó része a viccet a humor és komikum címszó alatt tárgyalja. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy a komikumról elmondottak a viccre is vonatkoznak, mint a legkisebb komikus műfajra. A kutatók azonban a műformákra összpontosítottak, így Jolles sokat vitatott elmélete³ az egyszerű formákról mind a mai

napig nagy jelentőségű a viccet illetően.

A kutatás helyzete korántsem megnyugtató, ha egyetértünk azzal, hogy a vicc a XX. század népköltészete, Katona Imre szavával élve "közköltészet". A vicc orális forma, melynek vizsgálatára a fenti tudományágak bármelyike hivatott. Bár a viccről szóló német szellemtörténeti és pszichológiai tanulmányoknak se szeri, se száma, az irodalomtudomány előtt álló feladatok nagyrészt megoldhatatlanok. A leghasználhatóbb és irodalomelméleti kérdésekre is kitérő mű L. Röhrich könyve⁴, mely a tudományos diszciplínák kutatási területének bemutatásán túl sajnálatos módon alig több, mint igényesen rendszerezett vidám példatár és karikatúra gyűjtemény.

A viccnek és rokonműfajainak áttekintését megnehezíti egy egységes terminológia használata. Ez nemcsak a vicc, tréfa, anekdota és adoma fogalmak használatára vonatkozik, hanem a komikumra és humorra egyaránt. Schopenhauer joggal méltatlankodott: "A humor szót az angoloktól kölcsönöztük, ... hogy egy a fenségessel rokon nevetségességfajtát elkülönítsünk és megjelöljünk. De ez nem arra való, hogy minden tréfát, minden paprikajancsiságot így nevezzünk, mint ahogy ez most Németországban - anélkül, hogy a tudósok és irodalmárok ellene szólnának - általában történik."⁵ Köztudott, hogy történetileg a vicc a legfiatalabb műfaj, keletkezése a XIX. századra tehető. Első megközelítésre a vicc és az adoma áll egymáshoz közelebb, míg az anekdota és tréfa alkotja a másik fogalompárt. Az anekdotát a hitelenség igényével mesélik, legtöbbször ismert történelmi személyiséghez vagy egy adott csoport számára ismert emberhez kapcsolódik. Ugyanakkor az anekdota és vicc között merev határvonal nem húzható meg, ha az anekdotában mindössze egy híres ember neve hangzik el, akkor inkább vicc áll előttünk. Az anekdota és az írásbeliség közti interferencia nagyfokú, az anekdotának stilusa van, esztétikai minőséget hordozhat, nevelhet, ismereteket adhat egy történelmi korról, személyiségről, nem csupán a megnevettetés

igényével lép fel, mint a vicc. A tréfa is történelmi termék, melyben a tett szerepe a szóval szemben túlsúlyban van. A tréfa rendszerint bonyolult felépítésű, s az esetleges kis szóbeli fordulat ellenére a befejezés sohasem olyan váratlan, mint a viccé. A tréfa jelentős hányada napjainkra a gyermekfolklór részévé vált. Az adoma valahol a vicc és anekdota között foglal helyet: "rokon az anekdotával, de attól eltérően nem valóságos személyeket, hanem elvont típusokat szerepeltet. Cselekménye csupán a megtörténtség játékos látszatára tart igényt."⁶

A vicc rövid, tömör prózai műfaj, mely legtöbbször csattanóval végződik. Ez a vicc közkeletű meghatározása, mely több problémát vet fel. A rövidség fogalma relativ, a rövidség talán a többi egyszerű forma viszonylatában fogható meg: hosszabb, mint az egymondatnyi folklór, de rövidebb, mint a mese. A tömörség már közelebb visz bennünket a vicc lényegéhez, tömörségénél fogva a vicc csak a szükséges elmondására szorítkozik. Minden vicc tartalmaz csattanót, de a csattanó csak a többi alkotóelem viszonylatában jöhet létre. Ha igaz az, "hogyan a narratív struktúra olyan funkciókból áll, melyek mindegyike valamiféleképpen jelentőséggel bír"⁷, akkor ez a vicc esetében is érvényes.

A viccek tartalmi-formai változatossága, gazdagsága szinte határtalan. Vannak eseményes és eseménytelen viccek, egykét-több menetű viccek, olyan viccek, ahol a párbeszédnek kiemelt szerepe van. Bergson megkülönböztet olyan komikumot, melyet a nyelv csak kifejez, továbbá olyan komikumot, melyet maga a nyelv, a nyelv szórakozottsága hoz létre, ilyen például a szóvicc. A Bergson-féle felosztásba végeredményben minden vicc besorolható. A formulavicc /szóvicc/ gyakran alig tartalmaz többet, mint a csattanót, ezért a csattanó elemzésére fokozott figyelmet kell fordítani. Jolles elméletében az egyszerű formák a korai irodalom és a népköltészet olyan formái, melyek nem az írók kompozíciós szándékából, hanem mintegy önmaguktól jöttek létre. A folklór komikum végpontján helyezkedik el a vicc /tehát nem

archaikus forma/, Jolles könyvében a kilencedik helyen. A vicc valódi helyét így csak a többi műfajhoz való viszonyában jelölhetjük meg. Az egyszerű formák elméletében a példázat és mítosz ideális közege a kérdőforma, a mondáé és emlékeztető eseté a kijelentő mód, a mondásé és legendáé az imperativusz, a meséé és fabuláé az optativusz. A rejtvény és a vicc pedig az elhallgatás /Schweigen/ kategóriának van alárendelve. Az elhallgatás nyilván nem a nyelv, hanem a közlés hiánya, így a viccnél "a szöveg nyelvtanilag jól formált a felszíni szerkezet szintjén, nem az a szemantikai mélyszerkezetet illetően."⁸ A vicc elképzelt, fiktív - vele szemben a rejtvény reális forma. A rejtvény és vicc jellemzője egyaránt az elhallgatás. Különösen szoros a kapcsolat a találóskérdés és az egyes vicctípusok között, de míg a találóskérdéseknél megvan a reális esély a válaszadásra, a tréfás kérdésekre a választ rendszerint az elbeszélő adja meg. A mesével való rokonságot bizonyítja a formula-, csali- és hazugságmese, valamint a formula-, csali- és hazugságvicc párhuzama. Francis Utley kimutatta, hogyan lett az egyes példázatokból a középkorban tréfa, melynek elemei egyes mai vicctípusokban is fellelhetők. A többi egyszerű formával szemben a vicc-mesélés a legkevésbé alkalomhoz kötött. A mesével ellentétben grammatikailag a viccmesélő pozíciója mindig az egyes szám harmadik személy. A mesével együttjáró hármas szám a viccben is gyakori, s ha nem is a megoldás, de a poén mindig a harmadik személyhez tartozik.

A viccek két nagy csoportra oszthatók:

1/ valamilyen tréfás eseményt előadó vicc

2/ szójátékot vagy tréfás ötletet tartalmazó vicc.

A vicc nehezebben fogható meg, mint a többi egyszerű forma. Nem olyan gazdag például sztereotípiákban, mint a mese, nincsenek állandósult kezdő- és zárómondatai. Nincs stilusa, az egyénítő stiluskomikum adta lehetőségekkel alig él, s ha igen /Arisztid és Tasziló raccsol, Pistike pöszén beszél/, alkalmazásának nincsen funkcionális sze-

repe. A viccmesélést kezdő cél- és körülménymegjelölő mondat olyan nyelvi jelek sora, melyek a hallgató elvárásait határolják be, de a tényleges vicc és poén sokszor az elvárásokkal ellentétesen hat, így felelhet meg az újszerűség és újdonság kritériumának. A vicc kezdőmondata alapján csak annyit tudunk, hogy viccet fogunk hallani. A viccet megelőző "Hallottad már ezt a viccet?" kérdés konvenciója ellenére nem szabad nagy jelentőséget tulajdonítani a vicc kezdőmondatának, melynek szerepe nem több, mint egy telefonbeszélgetés: "Halló, itt XY beszél!" kezdése, a telefonbeszélgetés kimenetele nagyon sokféle lehet. A kérdéssel kezdődő vicceknél nagyobb a kezdőmondat fontossága, mert esetenként a szerkezet várhatóságát is betájolja.

- Mi a különbség...?

- Ki az abszolút...?

Más a helyzet a tréfás kérdéssel, ami szándékosan megtévesztő:

- Miért temetik a skótokat a hegyoldalba?

- Mert ott a temető.

A vicckezdésre van egy viccem /a példákat Kis Tódor⁹ és Röhrich gyűjteményéből vettem/:

Kovács és Szabó együtt utazik. Kovács vicceket szeretne elmondani, de Szabó állandóan közbevág, és minden viccre azt mondja, hogy ismeri.

Kovács kezdi:

- Két utazó együtt ...

- Ismerem.

- Pistike az iskolában...

- Ismerem.

- Arisztid és Tasziló...

- Ismerem.

Kovács dühbe gurulva folytatja:

- Megcsal a feleséged...

- Ismerem.

- Te szerencsétlen, ez nem vicc...

- Ismerem.

- Ertsd meg, a kövér Feketével csal meg!

- A kövér Feketével? Mondom, hogy ismerem.

A vicc kezdőmondatában említett szereplők neve és a szereplők száma még nagyobb mértékben orientál. Móricka vicc /pikáns, tiszteletlen viccre számíthatunk/; Arisztid és Tasziló /a hülye arisztokrata hibás cselekvése lesz a csattanó/; egy angol, egy francia, egy orosz találkozik... /túllicitáló viccre számíthatunk/.

A viccek történelmi-társadalmi, valamint nyelvi meghatározottsága ma már nem kétséges, ugyanakkor nyitott kérdés még, hogy adott társadalomban miért ilyen vagy olyan típusú viccek jönnek létre nagyobb arányban. Mivel magyarázható például nálunk a skót viccek hallatlan népszerűsége? Az magától értetődő, hogy Magyarországon az irek ostobaságáról szóló vicc poénja kis valószínűséggel érheti el a kívánt hatást, míg az ír főnévre alkotott szójáték kézenfekvő. A szereplőkre épülő, eseményes vicceknél hasznos lenne a hatalom-szemantikai összefüggéseket megvizsgálni, mert ezeknél a vicceknél lényeges komikus elem a szerepcsere. Az alárendelt - fölérendelt viszony rendszerint a poén kimondása után változik meg. Megkülönböztethetünk állandósult szerepcserét /gyermekszájvicc/, alkalmi szerepcserét /főnök - alkalmazott/ és váltakozó szerepcserét /a bolondviccekben/.

A hagyományos vicctipológia hiven illusztrálja, hogy a viccek elnevezésénél mind tartalmi, mind szerkezeti szempontok szerepet játszottak:

1/ A szereplő társadalmi, politikai, nemzeti, vallási nemi, életkori hovatartozása alapján vannak: orvos, pincér, skót, igazgató, zsidó, anyós, gyermekszáj, arisztokrata stb. viccek.

2/ Helyszintől függően iskolában, laktanyában, lakatlan szigeten, túlvilágon játszódó viccek.

3/ Lényegi tartalmi vonatkozás alapján: vallási, politikai, szex, szkatológikus, álomviccek stb.

4/ Hatás szerint beszélhetünk faviccekről, morbid és obszcén viccekről.

5/ Irányultság szerint van agresszív, tendenciózus, antiklerikális, ártalmatlan stb. vicc.

6/ A vicctechnikáról kapta nevét a csalivicc, hazugságvicc, szólamvicc, definícióvicc, túllícitáló, poén-nyilkos-, gesztus-vicc, karikatúra stb.

7/ S végül aszerint is lehet osztályozni, kinek a szájából hangzik el a csattanó - gyermekszájvicc, bolondvicc stb.

A konfliktusok alapján történő osztályozás a hagyományos vicctipológiánál jóval egységesebb szemléletet mutat.

Röhrich szerint vannak a nyelvi normával, a logikával, az erkölccsel, szokásokkal és illemmel, a társadalommal, politikával, vallással és nemzeti kisebbségekkel történő összeütközéseken alapuló viccek. A viccek szándéka a megnevettetés. Ezenkívül a viccnek lehet kommunikáció-teremtő, -fenntartó, illetve pótló szerepe is. Ez utóbbi szándék erősen megkérdőjelezi a vicc pozitív szerepét.

A vicc rugalmas keret, egy-két elem felcserélése következtében könnyen ellentétes értelmet is nyerhet. Példa erre a jó és rossz hírrel kapcsolatos vicc.

Az üldözés idején két zsidó találkozik össze.

- Mi újság?
- Van egy jó hírem és egy rossz hírem, melyiket mondjam előbb?
- Előbb a jót, aztán könnyebben viselem el a rosszat!
- Hitler meghalt!
- Ez nagyszerű! Es mi a másik hír?
- Hogy ez nem igaz.

A másik példa:

Az internátusigazgató behivat egy papát, mert baj van a gyerekével.

- Uram, van egy rossz hírem és egy jó hírem az Ön számára.
- Mondja előbb a rosszat, jobb azon túllenni.

- Az Őn fiának természetellenes hajlamai vannak.
- Hát ez borzasztó! Es mi a jó hír?
- A fiúk megválasztották a múlt héten szépségkirálynőnek!

Az előbbi két viccnél a poént strukturálisan vagy funkcionálisan lehetne megközelíteni, további lehetőség a poént generáló mondat sokszempontú elemzése lenne.

Arra a kérdésre, hogy a vicc pozitív önálló forma-e, vagy pedig a többi egyszerű forma feloldása negatív előjellel, Jolles igenlő választ ad, a vicc önállóságának lényegét a vicc kettős funkciójában, a rosszallás és feloldás egységében látja.

Nincs olyan viccmeghatározás, mely mindenható lenne, mégis szükség van olyan sajátosságok feltárására, melyek specifikusak, csak a viccre jellemzők. Mi lenne ez - az ellentét, ellentmondás vagy a hiány? Valamennyi együtt. Az ambiguitás, binaritás és az ebből kiinduló dezambiguálási törekvés a nyelv, s nem csupán a vicc sajátja. Valamennyi vicc közös jellemzője a szemantikai folytonosság hiánya. A félreértésekről szóló viccekben a normális kommunikáció lehetőségét az zárja ki, hogy az azonosság posztulátumát¹⁰ megsértik, a viccben a beszélgetés objektuma nem marad azonos önmagával. Az önálló műfaj megléte stílusjegyekkel, stíluszajátságokkal támasztható alá. A folklór stílusát illetően azonban még jó néhány kérdés tisztázatlan. Az ismétlés, csere, kihagyás, fokozás és túlzás bár jellemző a viccre, nem kizárólagos. A viccel kapcsolatban a nehézséget az jelenti, hogy nem is hétköznapi, nem is esztétikai minőség. Nem a szokásos értelemben vett népköltészeti alkotással van dolgunk, hanem félnépi, mai, túlságosan új, élő műfajjal. Ha művészi szövegnek nem is tekinthető, az igazán szellemes viccek száma elenyésző a silány viccek arányával szemben. Maga a viccalkotás folyamata feltétlenül tartalmazza a kompozíció momentumát, s maga a folyamat esztétikainak tekinthető. Véleményem szerint a viccnél korábban született népköltészeti alko-

tások értékét éppen az adja meg, hogy történelmi távlatból szemléljük őket, így a viccre is oda kell figyelni, mint olyan szövegre, mely az idő múlásával igazi művészi értékre tehet szert az utókor szemében. A felvetett kérdéseken túl érdekes vizsgálati területnek ígérkezik a viccek valóságtartalmának, társadalmi-történeti meghatározottságának a vizsgálata.

Jegyzetek

- 1/ Katona Imre: Mi a különbség?
Magvető Kiadó, Budapest, 1980. 5. o.
- 2/ Voigt Vilmos: A komikum a folklórban 16. o.
in: A komikum és humor megjelenési formái a folklórban
/Szerk.: Istvánovits Márton - Kriza Ildikó/ Budapest,
1977.
- 3/ A. Jolles: Einfache Formen, Verlag-Halle, 1956.
- 4/ Lutz Röhrich: Der Witz, Stuttgart: Metzler, 1977.
- 5/ Schopenhauer: A nevetségesség elmélete 131. o.
in: Szalai Károly: A komikum breviáriuma
Magvető Kiadó, Budapest, 1970.
- 6/ Világirodalmi Lexikon L. kötet, 65. o.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- 7/ Barthes: An Introduction to the Structural Analysis
of Narrative 244. o. in: New Literary History Vol.
VI - Winter 1975.
- 8/ Hoppál Mihály: Esemény - elbeszélés - közösség 78. o.
in: A komikum és humor megjelenési formái a folklórban
- 9/ Kis Tódor: 1000 vicc a javából
Minerva, Budapest, 1968.
- 10/ Olga-Iszak Rezvin: Szemiotikai kísérlet Ionesco műveiben.
Helikon 19. /1973/.